

Uitgesproken vrouwen

Vrouwenpraatgroepen in Nederland 1970-1980

Het is begin jaren zeventig, twintigste eeuw. Wat als 'de tweede feministische golf' de geschiedenis in zou gaan, krijgt meer en meer vorm. Het is in deze periode dat de eerste vrouwenpraatgroepen werden gevormd. Geïnspireerd door hun Amerikaanse zusters, die in 'consciousness raising groups' bij elkaar kwamen, besloten MVM-sters, Dolle Mina's, en individuele vrouwen 'kleine groepjes' op te richten (Van Buuren, Kool-Smit & Mandersloot, 1972, p.3). Door met een aantal vrouwen te praten over persoonlijke ervaringen als vrouw, hoopten zij zich meer bewust te worden van de relatie tussen persoonlijke ervaringen en maatschappelijke structuren (Van Buuren, Kool-Smit & Mandersloot, 1972; Meijer, 1996, p.147-154). Het onderzoeken van individuele gevoelens en ervaringen zou inzicht moeten geven in sociale structuren rond vrouwelijkheid. Daarmee zouden deze ervaringen in een politiek kader worden geplaatst. Het groepje Dolle Mina's en de ganzenbordgroepen van MVM gaven met het bespreken en politiseren van persoonlijke ervaringen het voorbeeld. Dit voorbeeld bleek grote consequenties te hebben. De in de praatgroepen besproken ervaringen werden een belangrijke bron voor feministische theorie en actie en de invloed van de groepen bleek groot genoeg om als tijdelijk fundament te dienen voor de vrouwenbeweging van de jaren zeventig. De organisatorische en politieke basis van de vrouwenbeweging van de jaren zeventig werd aanvankelijk

gevormd door de vrouwenpraatgroepen (De Vries 1987, p. 26-27).

Ondanks de centrale rol die deze praatgroepen vervulden in de ontwikkeling van de tweede feministische golf, is er weinig onderzoek naar gedaan. In studies naar feminisme in de jaren zeventig wordt wel op het belang gewezen van de groepen, maar de betekenis en de aanpak van de groepen als zodanig staat niet centraal. Dat is enerzijds begrijpelijk, er is weinig gedocumenteerd over de groepen, die informeel en besloten waren. Aan de andere kant is het verrassend dat er over dit invloedrijke onderdeel van de vrouwenbeweging weinig bekend is. In dit artikel zal daarom de vraag centraal staan welke betekenissen er door deelnemers aan vrouwenpraatgroepen werden gegeven. Ik bespreek zowel de betekenis die de deelnemers in de jaren zeventig aan de praatgroepen gaven, als de betekenis die ze er in een hedendaagse terugblik aan geven.

Ten eerste zal, om een antwoord op deze vraag te formuleren, gekeken worden naar de eerste acht jaargangen van de *Vrouwenkrant*. De krant werd vanaf 1972 uitgegeven door het Vrouwenhuis in Amsterdam, en diende aanvankelijk als platform voor praatgroepervaringen (VK 1,1972, p.1). Aan de hand van artikelen over de groepen zal gekeken worden hoe destijds de deelname aan praatgroepen werd verwoord. Vervolgens bespreek ik hoe de deelname aan de praatgroepen drie decennia later wordt herinnerd. Ik nam hiertoe interviews af

met acht vrouwen die in de jaren zeventig in een praatgroep zaten. Aan de hand van de *Vrouwenkrant* en interviews zullen tot slot verschillende betekenissen die aan de groepen werden gegeven in kaart worden gebracht.

Voor een belangrijk deel sluit ik met deze invalshoek aan op het onderzoek van Irene Meijer en haar boek *Het persoonlijke wordt politiek. Feministische bewustwording 1965-1980*. In dit werk beschrijft zij 'de veranderende wijze waarop (feministische) vrouwen in de jaren zestig en zeventig in Nederland over zichzelf en (hun relatie tot) andere vrouwen en mannen schreven' (Meijer, 1996, p.20). Enerzijds volg ik Meijer's onderzoek omdat ik, net als zij, aan de hand van schriftelijke bronnen inzicht wil geven in ontwikkelingen in de vrouwenbeweging waarbij het delen van persoonlijke ervaringen een bron worden voor individueel en collectief bewustzijn. Ook zal ik net als Meijer het late werk van de filosoof Michel Foucault inzetten om niet alleen een historiserende, maar ook een filosofisch inzicht in de praatgroepen aan te bieden. Anderzijds doe ik in dit artikel iets anders dan Meijer door mij op de praatgroepen in het bijzonder te richten en niet op bewustwording en ervaringsverhalen in het algemeen. Ik vraag mij in dit stuk bijvoorbeeld af in hoeverre bewustwording centraal stond in de praatgroepen en zal nuances aanbrengen in opvattingen rond praatgroepen die vanuit het bronnenmateriaal vanzelfsprekend lijken. Dit is mogelijk doordat ik deels andere bronnen gebruik dan Meijer: diepteinterviews waarin gereflecteerd wordt op de praatgroepen. Hoewel het aantal interviews relatief gering is, bieden zij toch een interessante aanvulling op wat reeds bekend is over de praatgroepen. Daarnaast zal ik een andere foucaultiaanse benadering van de groepen geven, dan de interpretatie die Meijer geeft aan ervaringsverhalen. Meijer toont aan dat ervaringsverhalen, en de doctrines die hieruit voortvloeiden, volgens foucaultiaanse principes zowel een in- als uitsluitende werking hadden. Vanuit de

foucaultiaanse machtopvatting stelt zij dat feministische doctrines een verbod legden op sommige uitspraken, maar tevens een band creëerden tussen feministen (Meijer, 1996, p.259-260). Ik zal naar aanleiding van mijn onderzoek de stelling verdedigen dat de groepen als praktische invulling gezien kunnen worden van Foucaults theorieën over zelf-praktijken. Foucault zet in zijn late werk uiteen hoe men, door een ethiek na te leven waarin de zorg voor het zelf voorop staat, verzet kan bieden tegen waarheden over wat men zou moeten zijn (Foucault, 1995, p.183-207). Door, met andere woorden, de eigen behoeften voorop te stellen in het handelen en zijn, kan volgens Foucault dynamiek worden gebracht in verstarde normen en machtsrelaties. Sommige effecten van de vrouwenpraatgroepen vertonen mijns inziens veel verwantschap met Foucaults opvattingen over zelf-praktijken.

Het is noch mijn bedoeling om met de *Vrouwenkrant* en de interviews, noch aan de hand van Foucaults theorieën een objectieve waarheid te vinden over de zin of onzin van de praatgroepen. Waar de stukken uit de *Vrouwenkrant* gekleurd zijn door de tijd waarin zij geschreven werden, zijn de herinneringen van de geïnterviewden juist door de afstand tussen hun praatgroepervaring en mijn vragen onvermijdelijk beïnvloed. Het zal onmogelijk zijn een eenduidig beeld te vormen, of conclusies te formuleren die recht doen aan alle ervaringen van alle praatgroepvrouwen. Het is dan ook juist de veelstemmigheid van de verschillende deelnemers waar ik aan wil bijdragen. Door verschillende waarheden over de groepen naast elkaar te zetten krijgen we wellicht meer inzicht in het historische verschijnsel van de groepen en de herinneringen hieraan.

Historische achtergrond

Voordat ik kan worden gegaan op de historische en hedendaagse visies op de praatgroepen, zal eerst een kader worden geschetst rond

de groepen. Het ontstaan van de groepen stond immers niet op zichzelf, maar vloeide voort uit een reeks gebeurtenissen en denkbeelden die hier in vogelvlucht worden beschreven.

Van de vroege jaren vijftig tot halverwege de jaren zestig van de vorige eeuw vierde het ideaal van 'het moderne gezin' hoogtij. In dit gezin verdiende vader de kost en zorgde moeder voor huishouden en kinderen (Damsma, 1999, p.155-157). In de loop van de jaren zestig werd dit toonbeeld van perfectie ruw verstoord door een generatie vrouwen die het onbehagen dat de rol van huisvrouw bij hen opriep, verwoordde. Vier jaar nadat Betty Friedan met haar boek *The feminine mystique* (Friedan, 1963) aanzet gaf voor een vernieuwde Amerikaanse vrouwenbeweging, verscheen in het tijdschrift *De Gids* een artikel

van Joke Kool-Smit. Net als Betty Friedan haalde zij in *Het onbehagen bij de vrouw* (Kool-Smit, 1967) fel uit naar het huisvrouwenideaal. Het artikel veroorzaakte een schok van verontwaardiging, maar ook van herkenning, want met de publicatie werd het startsignaal gegeven voor de tweede feministische golf in Nederland (Dieteren, Kloek & Visser, 1993, p.201-207). In de hierop volgende jaren werden de feministische actiegroepen Man-Vrouw Maatschappij en Dolle Mina opgericht. De eerste groep streefde onder leiding van onder andere Kool-Smit naar het aantonen van in de maatschappij bestaande ongelijkheid tussen mannen en vrouwen. Hiertoe deden de MVM-ers onderzoek, schreven zij rapporten, en probeerde zij de overheid onder druk te zetten voor een meer vrouwvriendelijke wetgeving (Ribberink, 1998, p.92-105). Populairder dan de werkwijze van de MVM-ers was de strategie van de Dolle Mina's. Met allerlei ludieke acties trokken zij ten strijde tegen de ondergeschikte positie van de (huis)vrouw. De pers smulde van hun bestorming van Nijenrode en hun 'schoonmaak' van de redactie van het tijdschrift *Margriet*. De leuzen 'baas in eigen buik', en 'wie haalt het haardotje uit de gootsteen' werden in alle uithoeken van het land gehoord (Van Soest & Besnyö, 1975, Dieteren, Kloek & Visser, 1993, p.208).

Irene Meijer schetst in het eerder genoemde *Het persoonlijke wordt politiek* dat zowel de vrouwen van MVM als van Dolle Mina de problemen die zij schetsten niet of nauwelijks op zichzelf betrokken. Het politieke was voor hen niet persoonlijk, en de acties waren dan ook vooral gericht op de bevrijding van andere vrouwen. Zij zelf 'waren al bevrijd' (Meijer, 1996, p.105-106). In de loop der tijd veranderde deze houding, aldus Meijer. Steeds meer rees de gedachte dat de zogenoemde bevrijde vrouwen ook onderdrukt waren. Amerikaanse radicaal feministische publicaties als *Berichten uit Amerika* (Van Putten, Kwindt & Sillevius, 1970) en Kate Millet's *Sexual politics* (Millet, 1969) bereikten Nederlands grondgebied. In deze werken staan

DIT IS VOOR U, MEVROUW!!
OPEN DAG op di. 18 jan.
VOOR ALLE VROUWEN IN DE PIJP
 in gebouw "het schoolgaande kind" alb. cuyp/hoekswelindstr.

's-middags van 14⁰⁰-16⁰⁰
 vertellen wij over onze plannen binnenkort groepen te starten met vrouwen in de buurt. We willen met elkaar gaan praten over:

- * huisvrouw zijn
- * te dik zijn
- * seksualiteit
- * praten over t.v.
- * ouder worden
- * huiswerkbegeleiding
- * engelse, nederlandse les
- * overgangs-problemen

willt u meer weten? draai dit affiche om!!
 de hele middag attracties: akrobates, vrouwenorkest, fluitiste, en fototentoonstelling. Koffie, thee en lekkere hapjes staan klaar.

's-avonds vanaf 19³⁰ eerst nog wat rondkijken, daarna om precies 20³⁰
 * film ("verman u mevrouw") over een vrouw die na 20 jaar huwelijk de rollen eens wil omdraaien.

voor kinderopvang wordt gezorgd
 kontakadres: "wijkcentrum centuur" govt. IJlindstr. 64 tel: 768400 dag van 14⁰⁰-16⁰⁰

verstreckende gevolgen van vrouwenonderdrukking en het belang hiervan bewust en bevrijd te worden centraal. Termen als bewustwording en onderdrukking kregen ook in Nederland een steeds belangrijker rol in het jargon van feministen. Het radicaal feminisme won aan aanhangsters, beschrijft Meijer, omdat steeds meer vrouwen beseften dat ook zij een afhankelijkheid van mannen ervaaarden, omdat zij zichzelf door mannenogen bekeken. Dat de manier waarop mannen hen beoordeelden bepalend was voor hun gevoel van eigenwaarde, was de opvatting die vanaf het begin van de jaren zeventig aan terrein won. Het ging er nu om deze afhankelijke positie te doorbreken en als vrouw subject te worden (Meijer, 1996, p.129-130). Het werd tijd voor vrouwen om zichzelf te definiëren, eigen behoeften te onderzoeken en deze te leren articuleren. Vrouwen moesten leren om niet langer blindelings te gehoorzamen aan de ongeschreven wetten over wat een vrouw zou moeten zijn. De zoektocht naar een alternatief discours over vrouwelijkheid en vrouw-zijn en een stem voor ervaringen die eerder ongehoord bleven was geopend. Het verlangen om zich volwaardig mens te voelen, uitte zich door een separatistische houding van vrouwen ten opzichte van mannen (De Vries, 1987, p.15-35). Er ontstond behoefte aan een ruimte waar de gevreesde kritieken en afwijzingen buiten bleven en vrouwen zich onafhankelijk van de meningen en blikken van mannen konden uitspreken. De eerste vrouwenpraatgroepen vormden een antwoord op dit verlangen.

Praatgroepervaringen beschreven: de Vrouwenkrant

Rond 1971 ontstonden vanuit MVM, Dolle Mina, aangevuld met individuele vrouwen, kleine groepjes vrouwen die bij elkaar kwamen om vanuit eigen ervaringen, in plaats van theoretische analyses, met elkaar te praten (Meulenbelt, 1974, p.1-2). Steeds meer vrouwen besloten deel te nemen aan dergelijke groepen en al snel groeiden de vrouwenpraatgroepen, zoals gezegd, uit tot de organisatori-

sche en politieke basis van de vrouwenbeweging uit de vroege jaren zeventig.

Kort na de oprichting van de eerste vrouwenpraatgroepen werd de eerste *Vrouwenkrant* uitgegeven door het Vrouwenhuis in Amsterdam. De krant fungeerde als platform voor de uitwisseling van praatgroepervaringen en voorzag haar lezeressen van richtlijnen voor nieuw te beginnen groepen. Zo werd er in de *Vrouwenkrant* uitgelegd dat de groepen bestonden uit 'acht à tien vrouwen, die meestal elke week bij elkaar komen om persoonlijke ervaringen, problemen enz. uit te wisselen met betrekking tot haar vrouw zijn' (VK 6, 1973, p.1). Het doel dat hiervoor steeds werd gegeven, was 'het je bewust worden van je rol als vrouw in de maatschappij' (VK 7, 1973, p.2). Deze bewustwording zou tot van alles moeten leiden; van je minder abnormaal en eenzaam voelen (VK 5, 1972 p.2), tot het opbouwen van solidariteit, of zelfs het begin van een nieuwe beweging (Meulenbelt, 1974, p.2). In de richtlijnen over praatgroepervaringen die gepubliceerd werden in de *Vrouwenkrant*, stond de bewustwording van vrouwen over hun positie en het politiseren van persoonlijke ervaringen steeds centraal. Waarvan men zich precies bewust moest worden, en vooral, welk alternatief discours er over vrouwen zou ontstaan, lag voor een groot deel open. Maar dat men bewust zou worden door met vrouwen onderling ervaringen uit te wisselen, stond buiten kijf in de *Vrouwenkrant*. Behalve omschrijvingen van de methode of doelen van de praatgroepen, werden er vooral in de beginjaren van de *Vrouwenkrant* regelmatig vrouwen aan het woord gelaten over ervaringen binnen de groepen. Om betekenenissen die werden gegeven aan de groepen in kaart te kunnen brengen, zal worden ingegaan op hoe in de *Vrouwenkrant* deelname aan de groepen werd beschreven.

'Het proces dat gestart is naar aanleiding van mijn ervaringen in de vrouwenpraatgroep, is het belangrijkste proces uit mijn leven tot nu toe', schrijft een vrouw in 1976 in de *Vrouwenkrant* (VK 23, 1976, p.11). En zij is niet

de enige. 'Ik weet zeker dat er een andere denkwijze is ontwikkeld', schreef een andere vrouw vier jaar eerder (VK 4, 1972, p.6). Deze denkwijze is vooral gericht op het ter discussie stellen van rollen die in de maatschappij voor vrouwen golden. Het besef dat deze rollen onderdrukkend waren en daarom tot individuele problemen leidden, veroorzaakte een zucht van verlichting. 'Jee, ik ben dus niet achterlijk dat ik me over al die kleine dingetjes zo rot en ontevreden voel, andere vrouwen hebben het ook' (VK 23, 1976, p.11).

Tal van moeilijkheden die het gevolg bleken van de heersende opvattingen over vrouwen kwamen aan het licht in de vrouwenpraatgroepen. In een veel geciteerd stuk uit de tweede *Vrouwenkrant* beschrijft de auteur dat zij vrouwen dommer en oninteressanter vond dan mannen. Ze ervaaarde onlustgevoelens, voelde zich afhankelijk van mannen en te veeleisend (VK 2, 1972, p.1-4). In 1973 beschrijft een vrouw dat zij zich onzelfstandig voelde, en haar mond niet open durfde te doen (VK 7, 1973, p.5). Een derde vrouw schrijft over hoe zij zich voor haar deelname aan de vrouwen-groep geïsoleerd voelde, en angstig was wanneer zij iets over zichzelf zei (VK 8, 1973, p.3). Door openheid als voorwaarde te scheppen, werd er in de groepen een naam gegeven aan deze veelal verborgen gevoelens. Euforie was het gevolg van de nieuw ontstane ruimte. 'Iedereen is zo open, binnen een paar uur heb je het idee dat je elkaar al ontzettend kent [...] je zit eigenlijk in een soort roes, zoiets als verliefdheid' (VK 12, 1974, p.9).

Het bleek cruciaal om ervaringen collectief te analyseren. Steeds wordt er in de artikelen in de *Vrouwenkrant* genoemd hoe belangrijk de herkenning is in gedeelde ervaringen (onder andere in VK 7, 1973, p.5, en VK 31, 1977, p.9). Doordat meer vrouwen moeite hadden met dezelfde dingen bleken persoonlijke problemen politieke problemen (VK 2, 1972, p.4). Het wegvallen van bepaalde waarheden over wie of wat vrouwen zouden moeten zijn, leidde voor veel vrouwen tot een gevoel van bevrijding en

vertrouwen in zichzelf. Dat vrouwen leerden uitgaan van hun eigen behoeften, in plaats van heersende verwachtingen, blijkt bijvoorbeeld uit de opmerking van een vrouw die stelde dat het zalig is 'kwetsbaar te kunnen zijn zonder meteen gemangeld te worden. Niet altijd de sterke feministe te hoeven zijn' (VK 31, 1977, p.9). Een andere *Vrouwenkrant*-schrijfster geeft aan 'dat je je zelfbewuster en zelfstandiger en misschien zelfs onafhankelijker gaat voelen en leert voor jezelf en andere vrouwen op te komen, omdat je van jezelf en andere vrouwen leert houden' (VK 23, 1976 p.13). Het bleek dat het letterlijk creëren van een ruimte voor vrouwen, waarin gepraat werd over ervaringen die in heersende vertogen over vrouwen uitgesloten werden, grote gevolgen had voor de manier waarop praatgroepvrouwen zichzelf en hun maatschappelijke positie bekeken. Uit de bovengenoemde citaten klinkt de haast therapeutische werking van het politiseren van het persoonlijke. De praatgroepen lijken voor bovenstaande schrijfsters een belangrijke bijdrage te leveren aan het doel als vrouw subject te worden.

Voor veel groepen ging het er om een stap verder te zetten dan zich persoonlijk meer subject te voelen. De nieuw verworven kennis over de manier waarop vrouwen gesocialiseerd en gepositioneerd werden en het groeiend zelfvertrouwen van praatgroepvrouwen ging steeds meer de basis vormen voor politieke actie. Vrouwen besloten dat, nu zij hadden gezien en gevoeld hoe maatschappelijke instituties beperkingen aan hun bewegingsruimte oplegden, zij hun nieuw verworven inzichten in wilden zetten om niet alleen de eigen situatie, maar de maatschappij in haar geheel te veranderen. Hiermee konden de vrouwenpraatgroepen, en dus de persoonlijke ervaringen van vrouwen, het fundament worden onder de theorieën en activiteiten uit de vrouwenbeweging van de jaren zeventig.

Dat deelname aan een praatgroep niet alleen tot rozengeur en maneschijn leidde, blijkt ook uit een aantal artikelen uit de

Vrouwenkrant. Zo stelt iemand in een stuk uit 1973 dat praatsters een normerende rol krijgen in de groepen, 'niet-praatsters' zouden hierdoor het gevoel krijgen 'er buiten te staan' (VK 7, 1973, p.5-7). Later in hetzelfde jaar wordt er weer over problemen geschreven. Na de eerste positieve ervaringen merkt een vrouw op dat in de groepen individuele verschillen meer naar voren komen. Volgens haar waren die verschillen een bedreiging voor de gemeenschappelijkheid en worden zij daarom verdoezeld. 'Er is geen ruimte wanneer iemand anders over iets denkt dan de meerderheid' concludeerde zij (VK 8, 1973, p.3-4). Hoewel er naast deze stukken weinig vermeld werd over negatieve ervaringen van praatgroepvrouwen en de beperkingen van de praatgroepen, wordt impliciet zichtbaar in de *Vrouwenkrant* dat het enthousiasme voor de groepen met de jaren afnam (onder meer VK 7, 1973, p.6). Na de eerste jaargangen, waarin herhaaldelijk werd bericht over de bevrijdende effecten die het gevolg zouden zijn van de praatgroepen, werd er steeds minder over de groepen geschreven. Normatieve doctrines binnen de groepen, zoals die in de bovenstaande citaten naar voren komen, zijn daar ongetwijfeld debet aan geweest. Hiernaast is het afnemen van de informatie te verklaren door het ontstaan van nieuwe initiatieven die functies van de groepen lijken over te nemen. Zo komen er steeds meer congressen en vrouwenleerdagen waarin een feministische agenda wordt vormgegeven. Veel van de maatschappijkritiek, die eerder gearticuleerd werd in de praatgroepen, wordt steeds meer door middel van politieke actie geuit. Daarnaast ontstonden er in navolging van de praatgroepen 'Feministische Oefengroepen Radicale Therapie' (FORT-groepen), waar deelnemsters 'zich vanuit hun persoonlijke onderdrukking sterk maakten om te vechten tegen maatschappelijke onderdrukking en voor de bevrijding van de vrouw' (Wyckoff, 1978, p.271). Met het uiteindelijke verdwijnen van de groepen is natuurlijk niet gesteld dat aan het articuleren van feministische theorieën

een einde is gekomen. Maar wat betreft de plaats waar en de manier waarop feministische theorieën vorm kregen, zien we aan het eind van de jaren zeventig en begin jaren tachtig belangrijke veranderingen. In de afgelopen decennia is het in veel mindere mate de huiskamer waar feministische theorieën geboren worden en in hogere mate een academische setting waar vooral binnen de Vrouwen- of Genderstudies feministische theorieën werden ontwikkeld.

De betekenissen die vrouwen in de *Vrouwenkrant* aan hun praatgroepen gaven, blijken grotendeels aan te sluiten bij theorieën over de groepen. Het ging er volgens maaksters van de *Vrouwenkrant* om bewust te worden van de manier waarop sociale mechanismen of verwachtingen van mannen de vrouwen negatief beïnvloeden. Het praten over en politiseren van persoonlijke ervaringen zouden dit inzicht vergroten. De methode moest ertoe leiden dat vrouwen meer vanuit hun eigen behoeften en verlangen handelden, zodat zij, zoals Irene Meijer beschrijft, meer subject zouden worden. Meijer toont ook aan hoe ervaringsverhalen feministen niet alleen leerden zichzelf te definiëren, maar ook hoe doctrines opkwamen die een verbod legden op uitspraken die niet in overeenstemming waren met feministische normen.

Het delen van persoonlijke ervaringen was een methode die moest leiden tot bewustwording, en bewustwording stond in dienst van subjectwording. Waar, zoals zichtbaar werd in de *Vrouwenkrant*, vrouwen zich enerzijds meer subject voelden, werden anderzijds, normen gecreëerd die vrouwen beperkten en ervaringen uitsloten.

Praatgroepenervaringen herinnerd: interviews

Hoewel de *Vrouwenkrant* als platform diende voor praatgroepervaringen, is het de vraag in hoeverre de krant representatief is voor de verschillende vrouwen die in een praatgroep zaten. De stukken die in de *Vrouwenkrant*

geplaatst werden, waren afkomstig van vrouwen die niet alleen in een praatgroep zaten, maar zich zo betrokken voelden bij de vrouwenbeweging dat zij de pen opnamen om hun ervaringen publiek te maken. Daarnaast zijn de stukken geschreven op het moment dat er veel commotie rond de vrouwenbeweging heerste en de stukken zijn vaak gepassioneerd van toon. Om vanuit een grotere afstand en andere gezichtspunten te kijken naar de ontwikkelingen rond de praatgroepen heb ik, naast het bronnenonderzoek, acht vrouwen geïnterviewd die in de jaren zeventig in een praatgroep zaten. Ik vroeg de respondenten een beeld te schetsen van hun groep, waarover werd gepraat en hoe de bijeenkomsten werden ervaren. Naast deze 'reconstructie' door de respondenten ging ik in op begrippen die in de *Vrouwenkrant* centraal stonden. Wat betekende bewustwording, vrouw-zijn of feminisme in de groepen van de respondenten? Tot slot liet ik de respondenten reflecteren op de groep. Hoe kijken zij terug op de groepen, waar lagen volgens hen achteraf gezien de sterkere of zwakere kanten en waarom hield de groep op te bestaan? Omdat ik niet alleen de verhalen wilde horen van vrouwen die tot het lezers- of schrijverspubliek van de *Vrouwenkrant* behoorden, heb ik voor mijn interviews een gevarieerde groep ouddeelnemers geïnterviewd. Ik kwam via verschillende wegen met hen in contact. Via een oproep op een feministische mailinglijst en in het tijdschrift *Opzij* en via persoonlijke contacten kon ik een selectie maken van acht vrouwen die zich op verschillende manieren verhouden tot de Amsterdamse feministen uit de *Vrouwenkrant*. De meeste van hen waren niet de vrouwen die zichzelf als voorloopsters in de vrouwenbeweging zagen.

Sommigen voelden ondanks hun deelname aan een praatgroep zelfs geen verwantschap met het feminisme. Van de acht vrouwen die ik vroeg naar hun herinneringen aan de praatgroepen waren er twee die zich in het circuit bewogen waarin de *Vrouwenkrant* werd uitgegeven.

Zij waren op verschillende gebieden actief in de Amsterdamse vrouwenbeweging en ik zal hen aanduiden als 'Amsterdamse feministe(n)'. Twee andere respondenten zaten ook in Amsterdam in een praatgroep maar waren niet betrokken bij de vrouwenbeweging en noemden zich niet feministisch. Deze geïnterviewden zal ik aanduiden als Amsterdamse 'niet-feministen'. Twee vrouwen die ik ondervroeg, waren wel betrokken bij allerlei feministische activiteiten, maar waren respectievelijk actief in Leeuwarden en in Leiden. Deze zal ik aanduiden als 'Leidse' en 'Leeuwardense feministe(n)'. De laatste twee respondenten, uit Nijmegen en Uden, zaten in een praatgroep maar hielden zich niet bezig met feministische initiatieven. Deze zal ik aanduiden als Nijmeegse, respectievelijk Udense 'niet-feministe(n)'.

Wat vooral opviel bij de interviews was dat de kenmerken of voorwaarden voor de groepen, zoals die in de *Vrouwenkrant* gepresenteerd werden, niet representatief bleken voor alle geïnterviewden. Zo bleek dat bewustwording (volgens de *Vrouwenkrant* het doel van de praatgroepen) niet voor iedereen het uitgangspunt was in de praatgroepen. De Leeuwardense feministe, gaf aan dat zij het 'in de zin van de plaats van de vrouw in de maatschappij wel een bewustwording vond, maar' voegt zij er aan toe 'dat was niet het belangrijkste in de groep, dat was het persoonlijke'. De Nijmeegse niet-feministe vertelde dat de vrouwen in haar groep allemaal 'iets anders en iets beters wilden', maar dit had voor haar niet met bewustwording te maken. 'Bewustwording speelde in het begin een rol, maar niet zo een hele grote. Ik heb het niet zo beleefd dat ik na een aantal gesprekken meer bewust was', gaf een Amsterdamse niet-feministe aan. Dat het politiek feministische ondergeschikt was, gold ook voor de andere Amsterdamse, 'we voerden geen discussies over het leveren van strijd, de barricades op, we hadden het meer over vrouwenwendingen'. Die vrouwenwendingen waren thema's als relaties, kinderen, seksualiteit en mannen. Volgens de *Vrouwenkrant* waren deze

'vrouwendingen' juist onlosmakelijk verbonden met het leveren van strijd. Deze onderwerpen werden door bovengenoemde vrouwen amper tot niet in een politiek kader geplaast.

De herinneringen van een van de Amsterdamse feministen sluiten nauwer aan bij de beschrijvingen in de *Vrouwenkrant*. 'Je gaat ontdekken hoe ontzettend diepgelaagd seksisme is in de maatschappij, dat je aan alle dingen die je meemaakte merkte dat het sekseverschil je mogelijkheden beperkt', is haar reactie als ik haar vraag wat bewustwording voor haar betekende. De andere Amsterdamse feministe vertelde dat zij niet zozeer in haar praatgroep bewust werd, maar vooral tijdens andere contacten en feministische initiatieven. Deelname aan een praatgroep vanuit de Amsterdamse feministische voorhoede leidde dus niet automatisch tot bewustwording.

Hoewel historische verkleuring zeker een rol zal spelen in de beschrijvingen van mijn respondenten, lijkt het onmiskenbaar dat het bewustwordingsritueel niet voor iedereen zo belangrijk was als de artikelen uit de *Vrouwenkrant* suggereren. De bruggen die in het bronnenmateriaal als vanzelfsprekend werden geslagen tussen persoonlijke ervaringen en vrouwzijn enerzijds en maatschappelijke conditionering en politiek bewustzijn anderzijds blijft voor de helft van de vrouwen die ik interviewde achterwege.

Op de vragen naar de effecten van de groepen zijn de verschillen in de herinneringen tussen de geïnterviewden groot. Het was wederom de eerstgenoemde Amsterdamse feministe die het meest in de lijn van de *Vrouwenkrant* en Meijer's studie redeneerde. Het ontdekken hoe diep bepaalde normen geïnternaliseerd zijn, betekende voor haar dat ze aan de ene kant beseftte dat de problematiek niet zo gemakkelijk is op te lossen, maar aan de andere kant was er opluchting, 'het ligt niet aan mij, was een gevoel dat je kreeg'. De belangrijkste ervaring in de praatgroep was voor haar het 'opnieuw ontdekken van vrouwen, en het herwaarderen van

vrouwelijkheid'. De groep heeft ook op andere gebieden invloed gehad op hoe zij in het leven staat, 'de manier waarop ik naar mijn relaties en opvoeding keek zijn door de vrouwenpraatgroep veranderd', en 'de manier waarop ik werk wordt nog steeds beïnvloed door mijn praatgroep ervaringen' gaf zij aan. Ook de feministe uit Leiden gaf aan dat haar latere werkzaamheden werden beïnvloed door haar ervaringen in de vrouwenpraatgroep en later haar FORTgroep. Groter dan voor de actieve feministen lijken de effecten van de praatgroep voor de

Udense niet-feministe die via het Katholieke gilde in Uden in een praatgroep terecht kwam. Voordat zij deelnam aan de groep was zij 'echt de mevrouw van mijnheer'. De effecten van haar groep leidde voor haar tot 'een persoonlijk en sociaal proces naar onafhankelijkheid, zelfstandig gedrag'. Dit proces motiveerde haar om bij te dragen aan 'noodzakelijke veranderingen in onze samenleving'. De ondersteuning van de groep leidde tot een echtscheiding van haar toenmalige echtgenoot. De vrouwenpraatgroepen hebben van haar een zelfbewuste en gelukkige vrouw gemaakt, concludeerde zij.

De meeste andere respondenten beschrijven de consequenties van de groepen heel wat minder intens. Sommigen meenden dat er geen specifieke veranderingen in situatie of zelfbeeld volgden op de praatgroep. 'Al voor de groep was ik me bewust van ongelijke man-vrouwverhoudingen', vertelde de Leeuwardense feministe. Dit gold ook voor een van de Amsterdamse feministen, die al jaren in de vrouwenbeweging zat voor zij aan een praatgroep deelnam. De niet-feministische Amsterdamse vrouwen zeiden beiden dat de groep geen invloed heeft gehad op de manier waarop ze naar zichzelf en de wereld keken. De Nijmeegse vrouw gaf ook aan dat de groep hier niet direct invloed op

heeft gehad, maar beschreef wel praktische consequenties die voortvloeiden uit haar deelname aan de groep: 'ik ben na de vrouwenpraatgroep verder gegaan met het idee. Ik ging vrouwenvormingswerk doen en allerlei vrouwenstudies'.

De respondenten waren het meest eenstemmig in het enthousiasme over de gezelligheid binnen de groepen. Slechts een van de Amsterdamse feministen had geen goede herinneringen aan de groep, ze voelde weinig verbondenheid en gaf aan dat de groep niet aansloot bij haar situatie. De andere vrouwen vertelden nog steeds vriendschappen te onderhouden met een of meer vrouwen uit de groep. 'Je doet er ontzettend goede vriendinnen op' vertelde een Amsterdamse en benadrukte dat het belangrijk is dat niet vergeten wordt hoe leuk en spannend het was en hoe hard er werd gelachen. Ook anderen deelden die mening. Er schuilt een grote meerwaarde in het groepsgebeuren, meende de Leeuwardense, 'het contact met andere vrouwen was het fijnst, het delen van bepaalde onderwerpen, vrouwen onder elkaar'. 'Het was prettig en veilig, alleen met vrouwen' vertelde een andere geïnterviewde. Iemand prijst de ondersteunende functie die de groep had. De groep fungeerde als uitlaatklep, negatieve boodschappen die zij kreeg, werden er tegengesproken en net als veel vrouwen uit de *Vrouwenkrant* was zij positief over de (h)erkenning die zij in haar groep vond.

Naast de goede, hadden de meeste vrouwen ook negatieve herinneringen aan de praatgroepen. Men ergerde zich bijvoorbeeld aan karaktereigenschappen van andere mensen in de groep, zoals veel aan het woord zijn. Soms waren de uitgesproken feministische ideeën van een van de groepsleden een bron van irritatie. De ene vrouw gaf aan dat 'die diepte in, dat persoonlijke' soms vervelend was. Dit in tegenstelling tot een andere respondent, die het juist jammer vond dat het zo oppervlakkig bleef.

Toen ik de vrouwen vroeg naar de reden waarom zij gestopt waren met de groepen vertelden twee feministen dat zij er vanaf het

begin vanuit gingen dat de praatgroep van voorbijgaande aard zou zijn. Een van hen merkt op: 'Je kunt toch geen zes jaar in een vrouwenpraatgroep zitten? Ik denk dat je het dan wel gehad hebt. We hadden zoiets van we zijn wel uitgepraat, we stoppen ermee'. Naast het markeren van de vrouwengroepen als een fase in je ontwikkeling, wezen beide vrouwen er ook op dat veel vrouwen vaak verder gingen in andere groepen die meer op actie gericht waren, wat ook uit de *Vrouwenkrant* bleek. Dat het spannende er na de beginperiode vanaf was, beaamden de meeste vrouwen. 'Je kent elkaars verhalen, dan heeft het ook niet meer de werking van het begin, dat je allerlei ontdekkingen doet', zegt een van de Amsterdamse feministen. Hetzelfde kwam bij een van de niet-feministen naar voren: 'Iedereen was er in het begin vol van. Het was ook bijzonder, je ging het over dingen hebben, maar na verloop van tijd is het gewoon niet meer spannend'.

Betekenenissen van praatgroepen

Al maakt de aard van de informatie het moeilijk om de stukken uit de *Vrouwenkrant* met de interviews te vergelijken, wel valt het een en ander op nu deze bronnen naast elkaar zijn gezet. Hoewel vrouwen aan het begin van de eenentwintigste eeuw veelal een andere kijk op de groepen hadden dan ik op basis van de *Vrouwenkrant* en Meijers boek had verwacht, is het niet mijn doel om uit te zoeken welke kijk nu meer waar zou zijn. De belangrijkste conclusie daarentegen, die aan de hand van bovenstaande resultaten van mijn onderzoek getrokken kan worden, is juist dat er een ontzettend breed scala aan ervaringen en betekenissen rond de praatgroepen zichtbaar wordt. De vraag die centraal stond in dit artikel was welke betekenissen vrouwen aan hun deelname in praatgroepen hebben gegeven. Hoewel geen twee praatgroepvrouwen dezelfde betekenis aan hun groepen gaven, vallen een aantal betekenissen te onderscheiden.

De *Vrouwenkrant* laat vooral zien hoe heftig deelname aan praatgroepen kon zijn en hoe

positief de gevolgen van 'bewustwording' werden ervaren. Vrouwen beschreven dat zij vóór hun deelname last hadden van onlustgevoelens of afhankelijkheid. De betekenis die zij aan praatgroepen gaven, was dat zij hier de ruimte vonden om te ontdekken dat persoonlijke onlustgevoelens politieke oorzaken hadden. De herkenning die gevonden werd bij andere vrouwen deed veel vrouwen beseffen dat de problemen die zij ervoeren niet aan henzelf lagen, maar te maken hadden met heersende normen rond vrouwelijkheid en seksongelijkheid. In veel gevallen besluiten auteurs van de *Vrouwenkrant* hun ervaringsverhaal met een happy end. Deelname aan de groepen betekende veelal dat zij zich meer zelfverzekerd en onafhankelijk gingen voelen. De ontdekking dat het persoonlijke politiek is, betekende dus voor verschillende schrijfsters in de krant dat zij zich meer subject en minder overgeleverd aan beperkende normen gingen voelen. Aan de andere kant werd in de *Vrouwenkrant* ook zichtbaar hoe nieuwe normen ontstonden die als beperkend werden ervaren. Aan de praatgroepen werd niet alleen een positieve betekenis gegeven, deelname betekende voor sommige deelnemers dat zij met irritatie en uitsluiting werden geconfronteerd. Zoals Irene Meijer al aantoonde, wordt in de artikelen uit de *Vrouwenkrant* summier zichtbaar hoe een feministische doctrine bijdroeg aan het afnemende enthousiasme rond de praatgroepen. In de *Vrouwenkranten* die ik bestudeerde, vond ik een verhaal dat niet veel afweek van de bevindingen van Meijer in *Het persoonlijke wordt politiek*. Tijdens de interviews hoorde ik echter andere geluiden. Vrouwen spraken tijdens onze gesprekken veel minder over bewustwording, sommigen van hen bleken in hun groep niet of nauwelijks bezig met maatschappij en politiek. Slechts twee van de respondenten gaven betekenissen aan de groep die overeenstemmen met bewustwordingservaringen zoals beschreven in de *Vrouwenkrant*. Voor de meeste anderen betekende deelname aan de praatgroep vooral dat zij gezelligheid en warmte ervoeren door met vrouwen onder elkaar ervaringen te delen. Het politi-

seren van deze ervaringen bleef vaak uit.

Op basis van de interviews blijkt dat de methode en doelen van de groepen zoals beschreven in de *Vrouwenkrant* niet representatief waren voor wat er plaatsvond binnen de groepen. De beschrijvingen in de *Vrouwenkrant* lijken geritualiseerd rond het concept van bewustwording en de persoonlijke en politieke effecten die hieruit voort zouden vloeien. Betekent de minder politiek getinte en meer genuanceerde terugblik nu dat de praatgroepen misschien overschat werden in hun waarde, of dat de stukken uit de *Vrouwenkrant* overdreven zouden zijn door de hitte van het moment? Dergelijke beweringen zal ik zeker niet doen. Wat mijn geschreven – en vooral gesproken – bronnen mij vooral vertelden, was dat er een grotere verscheidenheid aan invullingen aan de praatgroepen werd gegeven dan in eerste instantie lijkt.

In de inleiding van dit artikel stelde ik dat de praatgroepen gezien kunnen worden als een foucaultiaanse subjectwordingspraktijk. Wanneer we Foucaults theorie over zelfpraktijken toepassen op wat we hierboven hebben gezien van de praatgroepen, sluit het concept van de groepen zoals beschreven in de *Vrouwenkrant* hier goed op aan. Zoals Foucault in zijn theorie uiteen zet, werden in de groepen de persoonlijke ervaringen en verlangens verheven boven machtsvertogen die, in dit geval, heersten rond vrouwelijkheid. In sommige groepen werd inderdaad een ethiek van de zorg voor zichzelf aangewend en leek dit de subjectwording van deelnemers ten goede te komen. Doordat, met andere woorden, praatgroepvrouwen leerden handelen en zijn in overeenstemming met de eigen behoeften, kunnen sommige praatgroepen gezien worden als foucaultiaanse subjectwordingspraktijk.

Aan de andere kant zagen we, in navolging van Irene Meijer, dat er rond de praatgroepen een bewustwordingscultus ontstond, die, ook als machtsvertoog, een uitsluitende en beperkende werking had. Verstarde normen hebben volgens Foucault juist een beperkend effect op

werd het beeld, dat praatgroepen een bewustwordingsritueel naleefden en bezig waren met het politiseren van persoonlijke ervaringen, gerelativeerd. Hieruit wordt, zoals gezegd, de suggestie gewekt dat er een grotere variëteit aan invullingen aan de groepen werd gegeven.

Voor een aantal geïnterviewden had de praatgroep niet als subjectwordingspraktijk gefungeerd zoals in de *Vrouwenkrant* herhaaldelijk werd beschreven, maar ontstonden in de groep ook niet de doctrines die Foucault als verstand en beperkend omschreef. De methode van de praatgroep lijkt juist heel geschikt om 'invullingen op maat' te bieden. De deelnemers hadden letterlijk een ruimte waarin zij hun eigen denkbelden konden ontwikkelen en de betekenissen aan het samenzijn geven waar zij behoefte aan hadden. Of die behoefte nu bestond uit een gezellig samenzijn, een therapeutisch proces, of het vormgeven van een feministische agenda lijkt me ondergeschikt aan het gegeven dat deze ruimte met de praatgroepen werd gecreëerd. Nader onderzoek zal nodig zijn om recht te doen aan de verscheidenheid aan praatgroepervaringen en meer inzicht te krijgen in de betekenis en waarde van de groepen. Vooral de verhalen van vrouwen die in bronnen als de *Vrouwenkrant* buiten schot bleven, lijken hier een interessante bijdrage aan te kunnen leveren.

Ik wil mijn respondenten bedanken voor hun medewerking en openheid. Petra de Vries dank ik voor haar kritisch commentaar en begeleiding.

Literatuur

- Buuren, H. van, Kool-Smit, J. & G. Mandersloot (1972). *Ganzenbordgroep en verder. Een brochure over praten en doen*. Den Haag: Man Vrouw Maatschappij.
- Damsma, D. (1999). *Familieband. Geschiedenis van het gezin in Nederland*. Utrecht/Antwerpen: Kosmos Z&K uitgevers.
- Dieteren, F., Kloek, E. & A. Visser (1993). *Naar Eva's beeld. De geschiedenis van de vrouw in de Europese cultuur*. Abcoude: Uniepers b.v.
- Foucault, M. (1995). *De ethiek van de zorg voor zichzelf als vrijheidspraktijk*. In L. ten Kate en A. van Rooden (Ed.) *Breekbare Vrijheid. Teksten en interviews*. Amsterdam: Boom/Parrèsia.
- Friedan, B. (1963). *The Feminine Mystique*. Londen: Gollancz.
- Kool-Smit, J. (1967). Het onbehagen bij de vrouw. *De Gids*, 130, 267-281.
- Meulenbelt, A. (1974). *Vrouwen in praatgroepen. Weten hoe het voelt*. Amsterdam: Wij en Sjaloom.
- Millet, K. (1969). *Sexual politics*. Londen: Sphere books.
- Meijer, I. (1996). Het persoonlijke wordt politiek, feministische bewustwording in Nederland 1965-1980. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Putten, I. van, Kwindt, R. & W. Sillevius (1970). *Berichten uit Amerika: artikelen over de bevrijding van de vrouw*. Amsterdam: Man Vrouw Maatschappij.
- Ribberink, J. (1998). *Leidsvrouwen en zaakwaarnemers: een geschiedenis van de Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM), 1968-1973*. Hilversum: Verloren.
- Soest, M. van & Besnyö E. (1975). *"Meid, wat ben ik bewust geworden": vijf jaar Dolle Mina*. Den Haag: Dolle Mina.
- Vries, P. de (1987). 'Het persoonlijke is politiek'. En het ontstaan van de tweede golf in Nederland 1968-1973. In *Socialisties-Feministische Teksten*, 10, 15-35.
- Vrouwenkrant (1972-1980). Amsterdam: Vrouwenhuis Amsterdam.
- Wyckoff, H. (1978). *Vrouwenpraatgroepen. Feministische oefengroepen radicale therapie*. Amsterdam: Bert Bakker.

Beeldmateriaal

Beeldarchief IIAV, Amsterdam.